

Teyemmümün Divan Şiirindeki Yansımaları

Reflections of Tayammum in Divan Poetry

Mustafa Yunus Gümüş

Doç. Dr., Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Malatya/Türkiye
Associate Professor, Malatya Turgut Özal University, Faculty of Social Sciences and Humanities, Malatya/Türkiye
mygumus@hotmail.com | 0000-0003-2432-2955 | [ror.org/01v2xem26](https://orcid.org/01v2xem26)

Makale Bilgisi

Makale Türü
Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi
31 Ekim 2025
Kabul Tarihi
18 Haziran 2026
Yayın Tarihi
30 Haziran 2026

Article Information

Article Type
Research Article
Date Recieved
31 October 2026
Date Accepted
18 June 2026
Date Published
30 June 2026

İntihal

Bu makale, intihal.net ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism

This article has been scanned with intihal.net. No plagiarism detected.

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yapay Zeka Beyanı

Yapay zeka araçları kullanılmamıştır.
CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Artificial Intelligence Declaration

Artificial intelligence tools were not used.
Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

Gümüş, Mustafa Yunus. "Teyemmümün Divan Şiirindeki Yansımaları". *Ahi İlahiyat Dergisi* 6 (Haziran 2026), 1-20.
<https://doi.org/10.29299/ahiilahiyat.1814892>

Öz

Türklerin İslam dinini kabul etmesiyle birlikte birçok alanda görülen değişim, edebiyat sahasında da belirgin bir şekilde görülmüştür. Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim, hadis, tasavvuf ve fıkıh gibi dinî literatüre ait kavramların divan şiirinde oldukça fazla kullanıldığı görülmektedir. Suyun bulunmadığı yerlerde temiz toprağa, ellerin taş veya kuma vurularak yüz ve kolların mesh edilmesi olarak bilinen "teyemmüm" kavramı da şairler tarafından sıkça kullanılan ifadelerdendir. Divan şiirinde teyemmüm, aşk ve tasavvuf merkezli olarak işlenmiştir. Şair, teyemmüm kavramını abdest anlamının dışında kullandığında sevgilinin yüzünü suya, onun ayak bastığı toprağı ise teyemmüm alınacak toprağa benzetmiştir. Şairin yaptığı bu benzetmede âşğın sevgilinin yüzüne kavuşamaması durumu, suya kavuşamayıp toprak ile yetinmek ile özdeşleştirilmiştir. Makalede "teyemmüm" kavramının çok katmanlı kullanımı incelenerek kavramın geleneksel dinî anlamından edebî bir imgeye dönüşümü farklı yüzyıllarda yaşamış şairlerin divanlarından örnekler vasıtasıyla gösterilmiştir. Öncelikle teyemmümün fikhî tanımı yapılmış ve ardından Devletoğlu Yusuf'un *Vikâye Tercümesi* adlı mesnevisindeki teyemmüm bölümü verilmiştir. Çalışmanın devamında "teyemmüm" motifinin divan şairlerinin hayal iklimlerinde nasıl şekillendiği, dinî ve sosyal hayata nasıl yansıdığı; Adnî, Cem Sultan, Karamanlı Nizâmî, Mesîhî, Necâtî Bey, Zâtî, Sehî Bey, Mostarlı Hasan Ziyâî, Fennî, Nâbî, Arpaemînzâde Mustafa Sâmî, Şeyh Gâlib gibi şairlerin divanlarının taranmasıyla tespit edilen beyitler vasıtasıyla ifade edilmeye çalışılmıştır. Söz konusu şairler belirlenirken geniş bir literatür taraması yapılmış, teyemmüm kavramının fikhî bir terim olmanın ötesinde edebî imgelere dönüştürüldüğü örnekler seçilmiştir. Böylece dinî literatüre ait bir kavram olan teyemmümün divan şiirinde sadece bir temizlik ritüeli olarak kullanılmadığı, yani fikhî anlamıyla birlikte farklı bir anlamının olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Divan şiirinin önemli isimlerinin divanlarından seçilen örnek beyitler ışığında oluşturulan bu çalışma ile klasik Türk şiirinin dini, tasavvufi ve aşkı ortak bir zeminde buluşturduğuna tanıklık edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk Edebiyatı, Teyemmüm, Divan Şiiri, Aşk, Tasavvuf, Sevgili

Abstract

The changes seen in many areas following the Turks' acceptance of Islam are also clearly evident in the field of literature. In this context, religious concepts such as the Quran, hadith, Sufism, and jurisprudence are frequently used in Divan poetry. The concept of "tayammum," known as the ritual washing of the face and arms with clean earth, stone, or sand in places where water is unavailable, is also frequently used by poets. In Divan poetry, tayammum is treated with a focus on love and Sufism. When the poet uses the concept of tayammum outside of its meaning as ablution, he likens the beloved's face to water and the earth she walks on to the earth from which tayammum is performed. In this analogy, the lover's inability to reach the beloved's face is equated with the person who cannot reach water and is forced to settle for earth. This article examines the multifaceted use of the concept of "tayammum" (dry ablution), demonstrating its transformation from a traditional religious meaning to a literary image through examples from the divans (collections of poems) of poets from different centuries. First, the jurisprudential (fikhî) definition of tayammum (dry ablution) is provided, followed by the section on tayammum from Devletoğlu Yusuf's masnavi titled *Vikâye Tercümesi*. Subsequently, the study explores how the motif of "tayammum" was shaped within the imaginative realms of Divan poets and how it reflected upon religious and social life. This is illustrated through couplets identified by scanning the divans of poets such as Adnî, Cem Sultan, Karamanlı Nizâmî, Mesîhî, Necâtî Bey, Zâtî, Sehî Bey, Mostarlı Hasan Ziyâî, Fennî, Nâbî, Arpaemînzâde Mustafa Sâmî, and Şeyh Gâlib. In selecting these poets, an extensive literature review was conducted, and examples were chosen where the concept of tayammum (dry ablution) was transformed from a purely legal term into literary imagery. Thus, the article attempts to show that tayammum, a concept belonging to religious literature, is not merely used as a cleansing ritual in divan poetry, but also possesses a different meaning in addition to its jurisprudential significance. This study, based on exemplary couplets selected from the divans of important figures in classical Turkish poetry, demonstrates how classical Turkish poetry brings together religion, mysticism, and love on a common ground.

Keywords: Old Turkish Literature, Tayammum, Divan Poetry, Love, Sufism, Beloved

Giriş

İbadet öncesi temizlik, diğer İbrahimî dinlerde olduğu gibi İslam’da da önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda suyun bulunmadığı durumlar için alternatif temizlik uygulamaları bulunmaktadır. Sözlükte “kastetmek, yönelmek” anlamlarına gelen “teyemmüm” kavramı dinî literatürde “abdestsizlik veya cünüplük hâinden kurtulmak niyetiyle ellerin içini temiz toprağa veya taş, kum ve mermer gibi toprak cinsinden temiz bir objeye vurup önce yüze sürmek, sonra tekrar vurup her elin içiyle kolları mesh etmek” şeklinde tanımlanmaktadır.¹ Teyemmüm; suya ulaşmanın mümkün olmadığı istisnai durumlarda normalde su ile yapılan, fiziksel temizlenme özelliği de bulunan ve ibadet için gerekli bir temizlik olarak kabul edilen abdest ve gusül yerine geçen sembolik bir işlemdir. İbadetleri yapmakla mükellef olan bireyler için teyemmüm, ciddi bir kolaylık sağlamakta ve insanların ibadetlerini yerine getirmesinin önündeki engelleri ortadan kaldırmaktadır.²

İslam dininde teyemmümün meşruiyeti, bir gazve dönüşünde Hz. Ayşe’nin gerdanlığını kaybetmesinden dolayı Hz. Peygamber ve sahabenin konakladıkları yerde abdest alacak su bulamamaları üzerine nazil olan ayet ve Hz. Peygamber’in sünnetiyle sabittir.³

Divan şiirinde ise “teyemmüm” kavramı dinî yönünün ötesine geçmiş aşk ve tasavvuf bağlamında bir imge hâline gelmiştir. Ancak teyemmüm kavramının şiirdeki farklı yansımalarını gösteren çalışmalar sınırlıdır. Bundan dolayı mezkûr kavramın şiirdeki kullanımını gösteren bu çalışmanın alandaki boşluğu dolduracağı düşünülmüştür. Bu makalenin amacı, fikhî bir terim olan teyemmümün divan şiirindeki farklı anlam boyutlarıyla nasıl kullanıldığını, dinî bir kavramdan edebî bir imgeye nasıl dönüştüğünü ve şairlerin hayal dünyasından şiire nasıl yansıdığını göstermektir. Araştırma kapsamında Adnî, Cem Sultan, Karamanlı Nizâmî, Mesîhî, Necâtî Bey, Zâtî, Sehî Bey, Mostarlı Hasan Ziyâî, Fennî, Nâbî, Arpaemînzâde Mustafa Sâmî ve Şeyh Gâlib divanları taranmıştır. Ayrıca teyemmüm kavramının fıkıh terimi olarak kullanıldığı mesnevilerden de örnek beyitler tespit edilerek kullanılmıştır. Böylece dinî bir kavram olan teyemmümün nasıl sembolik bir ifadeye dönüşüp şairler tarafından farklı anlamlar yüklenerek kullanıldığı gösterilmeye çalışılmıştır.

¹ İsmail Karagöz, “Nisâ Sûresinin Kırk Üçüncü Âyetinde Geçen Çok Anlamlı Kelime ve Müphem İfadelerin Âyetin Anlamına ve Hükme Etkisi”, *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2022), 110.

² Ahmet Yaşar Ocak, “Alevîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/50-51.

³ *Kur’ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), el-Mâide 5/6; “Hasta olursanız veya seferde bulunursanız veya biriniz abdest bozmaktan gelir veya kadınlara dokunur da su bulamazsanız, o zaman (abdest veya gusül için) temiz bir toprağa yönelin. Onunla yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin (Teyemmüm edin). Allah, size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez. Fakat O, sizi tertemiz yapmak ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak ister ki şükredesiniz.”

en-Nisâ 4/43; “Ey iman edenler! Sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar, bir de -yolcu olmanız durumu müstesna- cünüp iken yıkanınca kadar namaza yaklaşmayın. Eğer hasta olur veya yolculukta bulunursanız, veyahut biriniz abdest bozmaktan gelince ya da eşlerinizle cinsel ilişkide bulunup, su da bulamazsanız o zaman temiz bir toprağa yönelip, (niyet ederek onunla) yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin. Şüphesiz Allah, çok affedicidir, çok bağışlayıcıdır.” ; “Yeryüzü (toprak) benim için mescit ve temiz kılınmıştır. Ümmetimden kim nerede namaz vaktine ulaşırsa hemen orada namazını kılabilir.” (Mehmet Görmez vd., *Hadislerle İslam* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 1/287.); “Ammar b. Yasir’ den nakledildiğine göre, o, Hz. Peygamber’e (sav) teyemmümü sormuş, Peygamber (sav) de, “(Teyemmüm) eller için (bir vuruş) ve yüz için bir vuruştur” buyurmuştur.” Ebu Zer’den rivayet edildiğine göre, Resulullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Temiz toprak, on sene boyunca su bulamasa bile, Müslüman’ın abdest suyu (mesabesinde) olur.” Mehmet Görmez vd., *Hadislerle İslam*, 1/115.

Türk-İslam edebiyatında özellikle şiirde dinî kavramların yorumlanması dinî bir bakış açısı ile birlikte kültürel ve sanatsal bir bakışı da gerektirir. Bu çerçevede teyemmüm, örnek beyitlerde de ifade edileceği üzere sevgili ve âşık arasındaki ilişki bağlamında özgün bir hâle dönüşmüştür. Bu çalışmada yapılacak inceleme ile teyemmüm motifinin divan şiirinde nasıl işlendiği çözümlenecektir.

1. Teyemmümün İslam Hukuku'ndaki Yeri

Teyemmüm, İslam fıkıhında sadece teorik bir temizlik hükmü olmayıp şartları, rükünleri detaylı şekilde belirlenmiş bir uygulamadır. Fıkıh âlimleri teyemmümün abdest ve gusül yerine geçmesi için suyun bulunmaması veya kullanılamaması gibi özürlerin gerekliliğini ifade etmişlerdir. Teyemmüm namaz, tavaf ve Kur'ân-ı Kerîm'e hazırlık anlamına gelen abdestin halefidir. Hanefilere göre tam bedel olup hadesi kaldırırken diğer mezheplerde teyemmüm sadece namaz izni verir. Rükünleri elleri yere vurmak, yüz ile kolları mesh etmektir. Niyet ise Hanefî ve Hanbelîlerin bir kısmına göre şart olup diğer mezheplerde rükündür. Besmele çekmek, iki defa yere vurmak ve tertibe riayet teyemmümün sünnetleri arasındadır. Sünnetleri terk etmek ve fazla toprak kullanmak ise teyemmümün mekruhları arasındadır. Abdest ve guslü bozan her durum teyemmümü de bozar. Mâlikî ve Şâfiîlere göre her farz namaz için ayrı teyemmüm şart iken Hanefîlere göre bir teyemmüm ile birden fazla vakit namaz kılınabilir. Bu çerçevede fıkıh âlimleri teyemmümün abdest ve gusül yerine geçebilmesi için belli şartların gerçekleşmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.

Teyemmümün caiz görülmesinin temel gerekçelerinden biri suyun bulunmamasıdır. Yolculukta veya ikamet hâlindeyken suyun bulunmaması teyemmümü caiz kılar. Mezhepler arasında farklılık olmakla birlikte, genel kanı teyemmüm yapmadan önce yolcunun makul ölçüde suyu araması gerektiği yönündedir. Su yetersizse kısmen kullanılır. Suyun kullanılamaması; hastalık, hastalık korkusu veya kişinin suyu kullanmaktan aciz olması gibi durumlarda teyemmüm caiz hâle gelir. Suyun kullanılması durumunda ölüm, organ kaybı, hastalığın derecesinin artması veya iyileşmenin gecikmesi teyemmüm için geçerli nedenler olarak kabul görmüştür. Ayrıca ikrah, hapis, bağlanma, hayvan veya düşmandan korkma durumu da su yokluğu hükmünde kabul edilmiş ve bu durumlarda teyemmüm yapılmasında sakınca görülmemiştir. Ayrıca mevcut suyun sadece içmek ve yemek pişirmek gibi zaruri ihtiyaçlara yetecek kadar olması durumunda da teyemmüm yapılabileceği kabul edilmiştir. Teyemmümün sahih olması için gerekli şartlardan biri de temiz topraktır. Mezhep imamları, teyemmüm yapılacak yerin temiz olması gerektiği konusunda hemfikirdir. Hanefî ve Mâlikîlere göre elbise, kumaş, eyer gibi şeylere vurulunca çıkan toz ile teyemmüm etmek caizdir. Yer cinsinden olmayan, yanınca kül hâline gelen tahta ve ot; ısıtılınca yumuşayan demir ve cam gibi nesneler ile teyemmüm yapılmaz.⁴

Teyemmümün geçerliğini sona erdiren durumlar da fıkıh âlimlerince detaylı şekilde belirtilmiştir. Buna göre abdesti ve guslü bozan şeyler, teyemmümü de bozmaktadır. Hanefî ve Malikîlere göre suyun bulunması ve abdeste yetecek kadar olması teyemmümü bozarken Şâfiî ve Hanbelîlere göre ise su miktarı az da olsa teyemmüm bozulur. Aynı şekilde namaz kılarken suyu görmek Hanefî ve

⁴ Ocak, "Alevîlik", 2/51.

Hanbelîlerde namazı bozar ancak Şâfiî ve Malikîlerde bozmaz. Bununla birlikte suyun bulunma ihtimali yüksek ise Şâfiîlerde namaz bozulur.⁵

2. Divan Şiirinde Teyemmüm

2.1. Teyemmümün Fıkıhî Olarak Kullanımı

İslami ilimlerin öğrenimini kolaylaştırmak için manzum metin geleneği fıkıh alimleri tarafından da benimsenmiştir. Ezberlenmesi ve akılda kalıcılığı daha kolay olduğu için fıkıh kitapları manzum hâle getirilmiştir.⁶ Örneğın Devletolu Yûsuf *Vikâye Tercümesi* adlı eserini halkın ve özellikle kadınların dini hükümleri daha kolay anlayıp öğrenebilmesi için Türkçe ve manzum olarak kaleme almıştır. Manzum fıkıh eserleri; fıkıh ilminin temel kaidelerini veya belirli bir mezhebin görüşlerini kapsar. Bu literatür içerisinde ilmi-haller, ferâiz, kavâid (fıkıh ilkeleri) ve usûl-i fıkıh gibi alt disiplinlerde de manzum eserler verilmiştir.⁷

Dinî geleneğe vakıf olan divan şairleri, dinî kavramları şiirlerinde bazen fıkıhî bazen de sembolik anlamda kullanmışlardır. Bu çerçevede teyemmüm hem fıkıhî hem de mecazî anlamıyla divan şiirinde yer alan dinî kavramlardandır. Birçok şair manzum ilmi-hal eserleri telif etmiş ve bu eserlerinde teyemmüm konusunu detaylı şekilde ifade etmiştir. Bu şairlerden biri olan Devletolu Yûsuf'un *Vikâye Tercümesi* adlı manzum fıkıh eserinin “Bâbu't-Teyemmümi” başlığı altında teyemmüm konusu detaylı bir şekilde anlatılmıştır:

Şimdi geldük uş teyemmüm hükmine

Dinle bunda hem şeriat hükmi ne

Su yirinedür teyemmümde türâb

Böyle geldi çün bize hakdan hitâb

Bir kişi ger kâdir olmasa suya

Kim ala a'zâsını andan yuya

Pes sudan ol mil kadar ayru ola

Yâhû âbdest alıcak sayru ola

Hem yâ düşmenden 'ataşdan korka ol

Ya'ni kim su almađa bulmaya yol

...

Ya'ni bu uyan kişi âbdest-ile

⁵ Ocak, “Alevîlik”, 2/51.

⁶ Ahmet Aydın, “Manzum Fıkıh Metinleri-I” 26 (2016), 137-138.

⁷ Ahmet Aydın, “Manzum Fıkıh Metinleri II” 27 (2017), 73.

Çünkü ol su gördi imdi n'eyleye

Bâtıl oldu uyduğı anun hemân

Hem namâzı fâsîd oldu ol zaman

Ol teyemmümle kılan ya'ni imâm

Kim namâzı câyiz olur ve's-selâm

Zîrâ ol görmedi suyu iy ahı

Bâkidür anun teyemmümi dahı

Hem namâzı dahı olmışdur revâ

Zîrâ mâni' yokdur ana iy ağa⁸

Harezmî de *Mu'înü'l-Mürîd* adlı eserinde teyemmümün hangi şartlarda ve nasıl yapılacağı şu şekilde geçer:

On iki min arşun erür bir yığaç

Munuñ üçde biri açuk boldı kaç

Birin sasa dört miñ bolur arşunu

Kiyâs kılsa köñlün közin ezgü aç

Teyemmüm revâ suw eger bulmasa

Yığaç üçde birdin yakın bolmasa

Teyemmüm niteğ kılgu sorsar eşit

Ayıtıl takı bir kişi bilmese

Kılıp niyyet iki ayañ yerge ur

Ayañnı yüzünge tamâmet tegür

İkinç ur takı sol ayañ birle sag

Elinde yunur yer kamuginga sür

Takı sag ayañ birle sol yan elin

Bu ne kıldı erse muña hem kılın

⁸ Bilal Aktan, *Devletoğlu Yusuf'un Vikâye Tercümesi (İnceleme-Metin-Dizin)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 149-156.

Cenâbetga hem bu kadar bil yeter
Hakikat hakikat yakîn râst biliş...

Haber berdi Alla kelâmı bize
Teyemmüm kılış tep arış yer üze
Takı ne kim erse bu yer cinsidin
Hanîfekatında teyemmüm sezâ

Küyüp köl arış suwnı kim bulmadı
Erür yerge cins ol gümân kalmadı
Tutar kumnı Ya'kûp revâ, şefî'î
Bu toprakdın özge revâ kılmadı⁹

Anadolu sahasında 14. yüzyılda yazılan ve müellifi belli olmayan bir namaz risalesinin namazın şartları kısmında su bulunmadığı zaman teyemmüm yapmanın gerekliliği vurgulanmıştır:

Her kişi kim isteye itmek nemâza ibtidâ
Evvelâ lâ-büddür ana sekiz nesne ebedâ

Avretin setr eyleye niyyet kıla âb-dest ala
Su bulunmazsa teyemmüm ide pâk toprağıla

Gevdesi tonı nemâzı kılduğı yir pâk ola
Kibleye karşı tura beş vakti vaktiyle göre¹⁰

Ceceli Müftü İbrahim Efendi'nin *Şâfi* adlı manzum fıkıh kitabında da teyemmüm detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Aşağıdaki beyitler, bu eserin teyemmüm bölümünden alınmıştır:

Veyâ hâzır su var ammâ degil kâdir id'isti'mâl
Veyâ bir dert ya izdiyâd olur itse su isti'mâl

...

Ya suyun aleti yokdur ya 'uzvun ekseri yara
Bu on yerde teyemmüm it türâbın tîbini ara

...

⁹ Recep Toparlı - Mustafa Argunşah, *Mu'înü'l-Mürîd* (Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008), 106-107.

¹⁰ Bilal Güzel, "Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Manzum Bir Namaz Risalesi", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 7/17 (28 Mart 2020), 26.

Elin ur tîb yere ‘âciz tamâm yüzlere mesh eyle
İkinci darbda kollara tamâm sür tuhra kasd eyle

...

Bilin âbdesti bozanlar teyemmümi bozarlar heb
Teyemmümi mübâh idenlerin fakdı bozarlar heb

Vuzû gusli teyemmümi bozulmaz olsalar mürted
Velâkin küfri hâlinde teyemmümünde yok sıhhat¹¹

2.2. Divan Şiirinde Fıkhî Kavramların İmge Olarak Kullanımı

Divan şairleri, fıkıh ile ilgili kavramları dinî yükümlülükleri ifade etmek için kullanmakla birlikte sevgiliye duyulan aşkın derinliğini, sadakati ve sabrı anlatmak için de kullanmışlardır. Şairler, dinî olan bu kavramları âşığın dünyasında aşkın rükünleri olarak ifade ederler. Örneğin aşağıdaki beyitte Ahmedî, teyemmüm kavramını sevgilinin ayağının toprağına verilen kıymet ile ilişkilendirir ve bu toprak ile temizlenmenin önemini belirtir:

Gözüm deryâsı kandur lâ-büd ider

Ayagun toprağı-y-ıla teyemmüm

(Ahmedî Divanı, G. 445/6)¹²

Namaz ve secde kavramları da divan şiirinde sevgili ile ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Özellikle şekil benzerliğinden dolayı sevgilinin kaşları kible yönünü gösteren yer olan mihraba benzetilir. Aşağıdaki beyitte Emrî mihrabın Kâbe'ye dayandığını söyler. Şaire göre bu durum, mihrabın sevgilinin kaşına benzemek istemesinden kaynaklanır:

Benüm kiblem n'ola her yerde dîvâra yaparlarsa

Kaşuna öykünürmiş arka virüp Ka'beye mihrâb

(Emrî Divanı, M. 29/2)¹³

Bâkî gönlünü, sevgilinin güneşe benzeyen yanağına ve kaşına çevirmiştir. Onun bu hâli kibleye karşı işrak namazı kılan bir insana benzer. **Şeyhî** ise âşığın, sevgilinin boyunu görünce şaşırıp yanlış yöne yönelmesini, fıkhi bir kavram olan sehiv secdesi ile ilişkilendirir.

Tutdı ebruna yüzün mihr-i 'izârunla gönül

Kibleye karşı kılur sanki salât-ı işrâk

(Bâkî Divanı, G. 232/3)¹⁴

¹¹ Zahir Süslü, *Klasik Türk Edebiyatında Manzum Fıkıh Eserleri ve Ceceli Müftü İbrahim Efendi'nin Şâfi Adlı Eseri (İnceleme-Metin)* (Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 307-308.

¹² Yaşar Akdoğan, *Ahmedî Divânı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap, ts.), 477.

¹³ M. A. Yekta Saraç, *Emri ve Divânı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap, ts.), 307.

¹⁴ Sabahattin Küçük, *Bâkî Divânı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap, ts.), 179.

Kâmetinden yüz çevürdüm secde-i sehv ola mı

Çün kazâ erdi namâzum niyyetini bilmedüm

(Şeyhî Divanı, G. 129/6)¹⁵

Ahmed Paşa sevgiliden ayrı kaldığı zamanı oruç olarak nitelendirmiştir. Bu bağlamda ayrılık orucuna katlanarak sevgilinin cemalinin bayramına kavuştuğunu ifade eder. Şair, sevgiliden dudak meyhanesini açmasını ve kendisini ney gibi inletmesini ister:

Çektim firakın savmını erdim cemâlin ıydına

Aç leblerin mey-hânesin ney gibi nâlân et beni

(Ahmet Paşa Divanı, G. 317/8)¹⁶

Hac, Kâbe ve tavaf imgeleri, âşığın sevgilinin bulunduğu mekâna yaptığı yolculuğu ve onun etrafında dolaşması olarak gösterilmiştir. Şeyhülislâm Yahyâ, hacca gidenlerin amacının Kâbe, âşığın amacının ise sevgilinin bulunduğu mahalle olduğunu belirtir. Ahmedî de sevgilinin dudağını can kıblesi olarak gördüğü için Kâbe'ye veya hacca gitmesine gerek olmadığını ve Safa'ya ulaşmak için en doğru ve açık yolun, aşk yolu olduğunu ifade etmiştir:

Hâcınun maksûdı Ka`be bana kûyundur garaz

Fikri cennet zâhidün uşşâka rûyundur garaz

(Şeyhülislâm Yahyâ Divanı, G. 167/1)¹⁷

Lebün çü kible-i cândur bana ne Ka'be vü Hac

Safâya irmege cıskun yolu-durur menhec

(Ahmedî Divanı, G. 101/1)¹⁸

2.2.1. Teyemmümün İmge Olarak Kullanımı

Divan şiirinde teyemmüm, şairler tarafından sadece fikhî açıdan değil; aynı zamanda aşk, sevgili, yokluk ve arınma gibi temaları yansıtan bir imge olarak alınmıştır. Teyemmümün, asıl olanın yokluğunda uygulanan bir temizlik biçimi olma özelliği, şairlerin bu kavramı farklı anlamlara gelecek şekilde kullanmalarını sağlamıştır. Bu çerçevede teyemmüm kavramı, bazı beyitlerde sevgilinin yüzü veya ayak bastığı toprak ile ilişkilendirilmiş, bazı beyitlerde tasavvufi arınmanın, bazı beyitlerde ise zahit tipini eleştirmenin aracı olmuştur. Aşağıda teyemmümün şairlerin hayal dünyasındaki yansımaları, sevgilinin güzelliğini vurgulamak için nasıl bir dayanak olarak

¹⁵ Halit Biltekin, *Şeyhî Divanı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap, 2018), 156.

¹⁶ Ali Nihat Tarlan, *Ahmed Paşa Divanı* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1992), 271.

¹⁷ Hasan Kavruk, *Şeyhülislâm Yahyâ Divanı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap, ts.), 192.

¹⁸ Akdoğan, *Ahmedî Divânı*, 268.

kullanıldığı örnek beyitler ile gösterilecektir. Dinî bir terimin, divan şiirinde bulunduğu estetik karşılık ortaya konulacaktır.

2.2.2. Sevgilinin Yüzü ve Su-Teyemmüm İlişkisi

Divan şairleri, temizliğin asıl kaynağı olan sevgilinin yüzünü su ile özdeşleştirerek bu kaynağın yokluğunu veya ona ulaşamama durumunu teyemmüm motifi üzerinden kurgulamışlardır. Yüz, rengi ve parlaklığından dolayı sevgilinin en önemli güzellik unsurlarından biri olarak ele alınır. Bu özellikleri ile âşığı meftun eder ve kendine bağlar. Âşığın en büyük arzusu sevgilinin yüzünü görmektir. Sevgilinin yüzünü gören âşık, başka bir şeye bakmaz. Cem Sultan'ın beytinde kastedilen sevgili, Allah'tır. Allah'ın cemalini görmek isteyip de bu isteğine kavuşan kişinin O'ndan başka her şeyden yüz çevirdiğini vurgular. Bu bağlamda sevgilinin yüzü suya benzetilmekte; suyun bulunmadığı yerde teyemmümün hükmünü yitirmesinden hareketle, Allah'ın cemalini görenin O'ndan başkasına yönelmesinin mümkün olmadığı söylenmektedir. Bu düşünce beyitte şu şekilde ifade edilmektedir:

Yüzünden gayriya bakmaduğum bu
Ki su olsa degül câ'iz teyemmüm

(Cem Sultan Divanı, G. 215/4)¹⁹

Divan şairleri parlaklığından dolayı sevgilinin yüzünü güneş ve aya teşbih ederler. Ancak Adnî, sevgilinin yüzünü gördükten sonra ne güneşe ne de aya bakmayacağını söyler. Şair bu durumu fikhî bir kıyas ile temellendirir. Ona göre nasıl ki suyu bulan kişiye teyemmüm caiz olmazsa sevgilinin yüzünü gören kişi de güneşe ve aya bakmamalıdır. Bu bağlamda teyemmüm, suyun olması hâlinde hükmünü yitirdiği gibi güneş ve ay da sevgilinin yüzü karşısında değerini kaybeder:

Yüzün görürken ay u hurşîde bakmaduğum
Budur ki su katında câyiz degül teyemmüm

(Adnî Divanı, G. 58/2)²⁰

Sevgilinin yanakları saf ve duru olmasından dolayı suya teşbih edilir. Karamanlı Nizâmî de sevgilinin yanaklarını suya benzetmiştir. Şair, sevgilinin yüzünü görmediğinde suya bakarak teyemmüm ettiğini söyler. Çünkü ona göre arınmak için asıl kaynak, sevgilinin yüzüdür. Şairin maksadı arınmaktır. Bunun için de mutlak güzel olarak kabul edilen sevgilinin cemaline ihtiyaç vardır. Asıl kaynağın olmadığı yerde onu ima edecek unsurlar ile yetinmek gerekir. Bundan dolayı şair, sevgilinin yokluğunda gerçek anlamdaki suya yönelir. Aşağıdaki beyitte şair bu durumu suyun olmadığı yerde teyemmümün caiz olmasına benzetir:

Nazarda 'ârızunı görmeyüp suya bakaram
Kimün ki eline su girmeye teyemmüm ider

(Karamanlı Nizâmî Divanı, G. 11/6)²¹

¹⁹ Halil Ersoylu, *Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1989), 164.

²⁰ Osman Kufacı, *Adnî Divanı ve Adnî Divanında Benzetmeler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2006), 83.

²¹ Halûk İpekten, *Karamanlı Nizâmî Dîvânı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap, 2020), 114.

Mostarlı Hasan Ziyâî aşağıdaki beyitte sevgilinin yüzünü suya benzetir ve onu göremeyen âşığın, sevgilinin ayak bastığı toprağa yüzünü sürmesi; vuslat arzusunun yol açtığı acıyı dindirme ve gönlü avutma çabası olarak yansıtılmıştır. Ziyâî, bu durumu su bulunmayınca teyemmüm almanın caiz olması durumuna benzetir. Böylece sevgilinin yokluğunda onun geçtiği toprağa yönelip yüz sürmenin meşru bir teselli yolu olduğu vurgulanmıştır:

‘Ârızın görmez isen var ayağı toprağına
Su bulunmazsa türâb ile teyemmüm câ’iz

(Mostarlı Hasan Ziyâî Divanı, G. 178/4)²²

Mesîhî’ye ait beyitte de sevgilinin yüzü su ile ilişkilendirilmiştir. Fakat âşık, sevgilinin cemaline ulaşamadığı için bu kaynaktan mahrum kalmıştır. Bundan dolayı âşığın bakışlarının sevgilinin yanaklarından uzaklaşıp toprağa yönelmesinde şaşılacak bir şey yoktur. Şair, bu durumu insanların suyun yokluğunda teyemmüm edilmesi ile izah eder:

Sürinse hâke gözüm tan mı ‘ârızundan ırak
Kaçan su bulmaya merdüm belî teyemmüm ider

(Mesîhî Dîvânı, G. 81/ 3)²³

Aşağıdaki beyitte Şânî, sevgilinin ayak bastığı toprağı kutsallaştıran ifadeler kullanır. Yemin ederken “Ka’be hakkı” ifadesini kullanması, şairin samimiyetini gösterir. Şaire göre âşık, sevgilinin ayağının tozunu elleri ile yüzüne sürmedikçe teyemmümün ne olduğunu bilemez. Fikhî olarak su bulunmadığı zaman teyemmüm yapılır. Ancak bu beyitte durum biraz farklılaşmıştır. Âşıklar, arınmak için sevgilinin ayağının toprağına ihtiyaç duyarlar:

Hâk-pâyın ellerümle sürmeyince yüzüme
Ka’be hakkı bilmedüm Şânî teyemmüm nidügin

(Şânî Dîvânı, G. 139/5)²⁴

Şairler, sevgilinin yüzünü arınma kaynağı olan su, diğer tüm güzellikleri ise ancak onun yokluğunda sığınılan teyemmüm olarak görmüşlerdir. Bu bağlamda âşık için asıl vuslat sevgilinin cemalidir. Bundan mahrum kalındığında ise onun ayak bastığı toprağa yüz sürmek, tıpkı suyun yokluğunda toprakla teyemmüm etmeye benzetilmiş ve teselli edici kabul edilmiştir.

2.2.3. Sevgilinin Ayak Bastığı Toprak ve Teyemmüm

Sevgilinin ayağının bastığı toprak, âşık nezdinde kutsaldır. Âşık, bu toprağa yüz sürmekle şeref kazandığına inanır. Eğilmek ve yüzünü toprağa sürmek âşığın teslimiyetini ve alçakgönüllülüğünü gösterir. Bir Müslüman secde ederken Allah’ın huzurunda alnını toprağa değdirerek kulluğunu ifade eder. Bu anlayıştan hareketle âşığın, sevgilinin ayak bastığı toprağa alnını sürmesi, sevgilinin kıymetli ve erişilmez olduğunu göstermek içindir. Fennî, sevgilinin yokluğunda ağlayarak onun ayak bastığı yere yüz süren âşığın hâlini aynı anda teyemmüm edip suyla abdest tazelemeye

²² Müberra Gürgendereli, *Mostarlı Hasan Ziyâî Divanı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap, 2017), 111.

²³ Mine Mengi, *Mesîhî Dîvân* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap, 2020), 169.

²⁴ Ahmet Tuna Tunç, *Şânî Divanı (İnceleme-Metin)* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 201.

benzetir. Bu beyitte de sevgiliye kavuşamamış âşığın acısını hafifletmek için yüzünü sevgiliye temsil eden bir unsura, yani toprağa sürmesi ve bu durumun teyemmüme benzetilmesi söz konusudur:

Hâk-ı pâ-yı yâre yüz eşkin edersin revân
Geh teyemmüm eyleyip gâh eyle tecdîd-i vuzû

(Fennî Dîvânı, G. 198/2)²⁵

Sevgilinin yüzü; güzelliği, parlaklığı ve rengi itibarıyla âşık için cazibe merkezidir. Bundan dolayı birçok şair, âşığın yönünü sevgiliden ayıramamasını ifade etmek için sevgilinin yüzünü kibleye benzetmişlerdir. Aşkın merkezinde sevgili vardır ve onun dokunduğu her şey kutsiyet kazanır. Bundan dolayı onun ayaklarıyla basıp geçtiği toprak, âşık nezdinde yüz sürüp secde edilecek derecede kıymetlidir. Sehî Bey, âşığın sevgilisinin yüzünü göremeyip onun ayak bastığı toprağa yüz sürmesi durumunu, su bulamayanların teyemmüm ile abdest almasına benzetir. Bu benzetmede eksiklikler anlamı yönlendirmektedir. Bir yandan sevgilinin yokluğu, diğer yandan suyun yokluğu. Her ikisi de arayan için kıymetlidir. Bundan dolayı onlara ulaşamadığında geçici olarak onların yerini tutacak unsurlara meyletmenin caiz olduğu vurgulanmıştır:

Yüzün görmege toprağa yüz urup secde eyler dil
Teyemmüm itse câyizdür kişi bulmasa mâ kiblem

(Sehî Bey Dîvânı, G. 156/3)²⁶

Âşığın sevgiliye olan bağlılığı, onun dünyaya bakışını da değiştirmiştir. Şair, ölümsüzlük suyu içindeki gönlün hâlâ sevgilinin mahallesindeki bir parça topraktan teyemmüm umduğunu ifade ediyor. Sevgilinin mahallesi, divan şiiri geleneğine göre cennetten bile daha değerlidir. Bu mekânı değerli hâle getiren sevgilinin ayak basmasıdır. Bu yönüyle sevgilinin mahallesi âşığın sığınağı, iltica makamı ve huzur bulduğu yer hâline gelir. Başka yerlerde hiçbir kıymeti olmayan şeyler bile burada değerlendirilip anlam kazanır. Nitekim beyitte de belirtildiği üzere ölümsüzlük suyuna erişmiş âşık, normalde hiçbir değeri olmayan bir tozu sadece sevgilinin mahallesine ait olduğu için teyemmüm aracı olarak kabul eder ve onun uğruna ölümsüzlük suyunu bile geri çevirir. Bu bağlamda beyit tezat ve mübalağa sanatı üzerine kurgulanmıştır. Şer'î bir kural olarak teyemmüm ancak suyun bulunmadığı durumlarda temiz bir toprağa yönelmektir. Şairin gönlü âb-ı hayâtın tam ortasında sevgilinin sokağından kopan en değersiz tozu teyemmüm aracı olarak arzu etmesi, sevgilinin toprağını ölümsüzlükten üstün gören bir paradoks oluşturur. Bu durum ayrıca sevgilinin mekânına duyulan saygının mübalağalı bir ifadesidir:

Âb-ı hayât içinde teyemmüm ümîd ider
Dil kûy-ı yârdan kopan edna gubardan

(Nâbî Dîvânı, G. 633/4)²⁷

Necâtî Bey'in aşağıdaki beytinde sevgilinin ayağının toprağına yüklenen anlam ve kıymetin derecesi daha yüksek konuma ulaşmıştır. Şair, sevgilinin ayak bastığı toprağı cennetten daha

²⁵ Kadriye Hocaoglu Alagöz, *Klasik Türk Edebiyatında Müşâ'are Geleneği: Rodosçuklu Kömürkayazâde Fennî Divanı ve Hayrabolulu Hasîb Divanı Örneği* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 339.

²⁶ Hakan Yekbaş, *Sehî Bey Dîvân* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap, 2020), 146.

²⁷ Ali Fuat Bilkan, *Nâbî'nin Türkçe Dîvânı (Karşılaştırmalı Metin)* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993), 842.

kıymetli görmektedir. Nitekim bu toprak var iken cennetten bahsedilmesini, su var iken teyemmüm yapmaya benzetir. Nasıl ki abdest suyu varken teyemmüm için toprak aramak anlamsız ise sevgilinin eşiğinin tozuna sahip olan âşık için cennet ile ilgilenmek gereksizdir. Beyitte geçen “şuna benzer ki” ifadesi ile ilk mısradaki durum ikinci mısradaki fıkhi duruma benzetilmiştir. Sevgilinin toprağının cennetten bile üstün tutulmasıyla güçlü bir mübalağa yapılmıştır. Aşağıdaki beyitte teyemmüm kavramı, doğrudan sevgilinin toprağı anlamında değil, bu toprağın cennet karşısındaki mutlak üstünlüğünü kanıtlayan bir kıyas unsuru olarak kullanılmıştır:

Hâk-i kûyun var iken cennet anılmak sanemâ
Şuna benzer ki teyemmüm ideler su olıcak

(Necâtî Bey Dîvânı, G. 278/3)²⁸

Göz, insanın en önemli organlarından biridir. Sürme ise göze güzellik veren ve görüş gücünü artıran siyah tozdur.²⁹ Sevgilinin mahallesindeki toprağa sürekli yüz süren âşık için, bu toprak sürme gibi olmuştur. Âşıklar, bu kadar kıymet verdiği ve anlam yüklediği toprak ile teyemmüm alamazlar. Bundan dolayı âşıkların abdest alması için başka bir şeye ihtiyaç vardır. Şair, su ve toprak ile abdest alamayan âşıkların, aşk ıstırapından kaynaklanan kanlı ciğer ile abdest alması gerektiğini vurgular:

Tâ sürme oldı hâk-i teyemmüm o dîdeye
Erbâb-ı ‘aşka hûn-cigerle vuzû gerek

(Âgâh Dîvânı, G. 224/4)³⁰

Teyemmümü aşk ile harmanlayan şairler, sevgiliyi en yüksek mertebeye taşımışlardır. Bu beyitlerde görüldüğü üzere âşık için asıl temizlik, sevgilinin ayak bastığı toprağa yüz sürmektir. Böylece o, ibadetleri şekil olmaktan çıkarır ve sevgilinin eşiğine teveccühe dönüştürür.

2.2.4. Meyhane Toprağı ve Şarap Tortusunun Teyemmüm ile Tasviri

Divan şiiri geleneğinde meyhane, tasavvufun da etkisiyle ilahi aşkın sunulduğu bir meclis olarak telakki edildiği için şairler bu mekâna ait toprak, toz ve şarap tortusunu teyemmüm kavramı üzerinden imgeye dönüştürmüşlerdir. Fıkhi bir terim olan teyemmüm, meyhanede tasavvufi bir bakış açısıyla yorumlanarak suyun temizleyemediği manevi kirlerden arınmanın bir yolu olarak gösterilmiştir.

Dürd, şarap küpünün ya da kadehinin dibine çöken tortuya denir. Eskiden şarap yapılırken içine şarap toprağı atılmış.³¹ Arpaemînizâde Sâmî, zahide hitap ederek saf şarabın tortusu ile teyemmüm etmesini söyler. Zaten şarabın tortusu, şarabın içine atılan topraktır. Bundan dolayı yine toprak ile teyemmüm edecektir. Tasavvufi edebiyatta şarap, ilahî aşkın sembolü olarak kullanılmaktadır. Şaire göre zahitlerin su ile aldıkları abdest onları manevi kirlerinden

²⁸ Ali Nihad Tarlan, *Necâtî Beg Dîvânı* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1992), 275.

²⁹ İskender Pala, *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü* (Ankara: Leyla ile Mecnun Yayıncılık, 2003), 230.

³⁰ Şerife Akpınar, *Âgâh Divanı ve İncelenmesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 192.

³¹ Ahmet Atilla Şentürk, “Osmanlı Şiiri Kılavuzu. 3: Dâbbe-Düzgün” (İstanbul: DBY Yayınları, 2019), 392.

kurtaramamıştır. Bundan dolayı zahitler ancak saf şarabın tortusu ile teyemmüm ederek yani saf bir ilahî aşk ile manevi kirlerinden arınabilir:

Tathîr ider derûnunu çirk-âb-i süm'adan
Dürd-i şarâb-i nâb ile zâhid teyemmüm it

(Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmi Dîvânı, G. 17/3)³²

Klasik Türk şiirinde meyhane, tasavvufî bağlamda da kullanılmaktadır. Tasavvufî olarak yorumlandığında meyhane, ilahî aşkın sunulduğu ve manevi sarhoşluğun tecrübe edildiği yer anlamında kullanılır. Bu yönüyle meyhane; dergâh, tekke veya irfan meclisini temsil eder. Teyemmüm, suyun bulunmadığı durumlarda temiz toprakla yapılır ancak Nebzî, âşığa şarap küpünün parçasıyla teyemmüm etmesini öğütler. Zira şarap küpü de topraktan yapılmıştır ve şarap küpünün hammaddesi teyemmümü mümkün kılar özelliktedir. Tasavvufî edebiyatta şarap, ilahî aşk demektir. Bu anlayış doğrultusunda Hak âşıklarının bir araya geldiği meyhaneye gelen âşıktan ya şarap ile abdest alması ya da şarap küpünün bir parçasıyla teyemmüm etmesi beklenir. Başka bir beyitte Nebzî'nin beytine benzer şekilde Edîb Harâbî de âşıktan meyhanenin tozu ve toprağıyla teyemmüm etmesini söyler:

Câmi'-i erbâb-ı 'irfândır iriş uş meykede
Pâre-i humla teyemmüm eyle meyle âb-dest

(Nebzî Divanı, G. 46/3)³³

Hemân durma gel âbdest al bu deryânın kenârından
Teyemmüm eyle bu meyhânenin hâk ü gubârından

(Edîb Harâbî Dîvânı, Müseddes, 2/3)³⁴

Divan şairlerine göre meyhane ilahî aşkın sunulduğu bir irfan meclisi olup bu mekâna ait unsurlar da kutsal görülmüş ve teyemmüm motifiyle ilişkilendirmişlerdir. Zahitlerin su ile aldıkları abdestin onları manevi kirlerinden kurtaramadığı ifade edilmiş, gerçek temizliğin ancak ilahî aşkı temsil eden şarap tortusu veya meyhane toprağıyla yapılacak bir teyemmümle mümkün olacağı vurgulanmıştır.

2.2.5. Teyemmüm Aracılığıyla Dinî-Sosyal Tiplerin Eleştirisi

Divan şiirinde teyemmüm kavramı şairler tarafından toplumsal ve dinî tiplerin özelliklerini vurgulamak amacıyla da kullanılmıştır. Bir yanda riyakârlığı, kuru ve kaba sofuluğu ile eleştirilen zahit, diğer yanda ise sevgilinin/mürşidin eşiğinin tozunu arınma kaynağı olarak gören âşık vardır. Şeyh Gâlib zahidi çok kirli ve kuru biri olarak tanımlar. Teyemmüm etmek için el vurulduğunda toz çıkacak kadar toprak bulunması kifayet eder. Bu minvalde Gâlib, temiz olmayan kuru zahidin teyemmüm almak istese de şairin toprağından teyemmüm alacak kadar bile toz bulamayacağını söyler:

³² Fatma Sabiha Kutlar, *Arpaemîni-zâde Mustafâ Sâmi Dîvân* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap, 2017), 303.

³³ Mehmet Tülü, *Nebzî Divanı'nın Bağlamı Dizin ve İşlevsel Sözlüğü* (Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosya Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 209.

³⁴ Yıldız Balaban, *Edîb Harâbî dîvânı: Karşılaştırmalı Metin* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosya Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 279.

Bî-gubârım o kadar zâhid-i huşk-i nâ-pâk
Gerd-i mikdâr-ı teyemmüm bulamaz hâkimden

(Şeyh Gâlib Divanı, G. 239/6)³⁵

Sevgilinin ayak bastığı toprak, âşık için kıymetli olup o toprağa yüz sürmek onun için bir şeref vesilesi kabul edilir. Riyakârlığı ile bilinen zahidin, tıpkı âşık gibi gözyaşları ile bu toprağa yüz sürmesi dikkat çekicidir. Yaygın kanaate göre günahkâr insanın kalbi ancak gözyaşı ile temizlenebilir. Bu bağlamda zahit, âşık gibi davranmaya çalışır. Bazen toprak ile teyemmüm eder bazen çimenden çimene abdest alır. Daima âşıklara zulmeden bir profil çizen zahit, bu beyitte pişmanlık içinde kıvranan biri olarak yansıtılmıştır:

Türâb-ı pâyına yüz sürdü eşk ile zâhid
Gehi teyemmüm edip geh vuzû çemen be-çemen

(Fennî Dîvânı, G. 192/3)³⁶

Daha önce de ifade edildiği üzere suyun bulunmadığı durumlarda teyemmüm geçerlidir. Aşağıdaki beyitte şair, zahitleri eleştirir. Şehirdeki su kanallarının bozulup kuruması hâlinde bu yerlerin zahitler için temiz bir teyemmüm yeri olacağını söyler. Şair bu ifadeyle zahidin her hâlükârda riyakâr bir tavır sergilediğini vurgular. Nitekim zahidin camideki şadırvanda abdest alması bile şair nezdinde riyakârlıktır. Dolayısıyla suyun yokluğunda yapılan teyemmüm de bu riyakârlığın bir uzantısı olarak görülmektedir:

Bozulup ya'nî su mecrâları şehrin niçe dem
Kuruyup pâk teyemmüm-geh idi zühhâda

(Müderrişzâde İzzet Divanı, Tarih, 45/16)³⁷

Teyemmümde toprağın temiz olması gerekir. Yoksa teyemmüm geçerli olmaz. Mirzâ-zâde Sâlim'e ait beyitte sevgili, mürşit olarak yansıtılmıştır. Şair, mürşide ait dergâhın tozunu, teyemmüm edilebilecek temiz toprak olarak nitelendirir. Mürşidin ayağını bastığı toprak, âşık yani derviş için en yüksek değeri ve kutsiyeti ifade eder. Bundan dolayı dergâhın tozuna yüzünü süren derviş, şaire göre, o temiz toprak ile teyemmüm edebilir:

Gubâr-ı dergehine yüz süren 'ibâdetkâr
Teyemmüm etmege lâıyk o hâk tâhirdir

(Mîrzâ-zâde Mehmed Sâlim Dîvânı, K. 8/7)³⁸

Bu beyitlerde teyemmüm, zahidin riyakâr ve kuru sofuluğunu teşhir eden bir araca dönüşmüştür. Bununla birlikte şairler teyemmüm ile âşığın, sevgili/mürşidin eşiğine duyduğu arzuyu yüceltmişlerdir.

³⁵ Naci Okçu, *Şeyh Gâlib Divânı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap), 354.

³⁶ Hocaoglu Alagöz, *Klasik Türk Edebiyatında Müşâ'are Geleneği: Rodosçuklu Kömürkayazâde Fennî Divanı ve Hayrabolulu Hasîb Divanı Örneği*, 333.

³⁷ Özge Öztekin, "Şiirin Belleğinden Kentin Belleğine Yansımalar: 19. Yüzyıl Şiirinde Ankara", *Journal of Ankara Studies* 13/1 (2025), 100.

³⁸ Adnan İnce, *Mîrzâ-zâde Mehmed Sâlim Dîvânı: Tenkitli Basım* (Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 1994), 34.

2.2.6. Mübalağalı Tasavvurlar

Divan şairleri, özellikle aşkın şiddetini veya çektikleri ıstırapın derecesini ifade ederken aklın sınırlarını zorlayan tasavvurlara sıklıkla başvururlar. Şairin hayal dünyasında âşığın bir âhı cihânı yakabilir, gözyaşları ise bir deniz oluşturabilir. Bu çerçevede teyemmüm gibi fikhî bir kavram, kozmik unsurlar ile birleştirilerek mübalağalı bir tasavvur oluşturulmuştur. Aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere, âşığın âh ateşinin kudreti su kaynaklarını yok eder ve en imkânsız yerlerde bile teyemmümü zorunlu kılar. Bundan dolayı şair, sevgiliyi uyarır ve böyle devam ederse denizler kuruyacak, su bulunamayacak ve insanlar denizlerin olduğu yerde bile teyemmüm almak zorunda kalacak:

Söyündür yohsa cânâ nâr-ı âhum
Olur vâcib denizlerde teyemmüm

(Zâtî Divanı, G. 866/1)³⁹

Lütfun suyu ger ahum odın itmeye teskîn
Vâcib ola mü'minlere deryâda teyemmüm

(Zâtî Divanı, G. 965/2)⁴⁰

İnsan, topraktan yaratılmıştır ve öldükten sonra da toprak olacaktır. Aşağıdaki beyitlerde âşık kendi bedenini toprak olarak görür ve kendi bedeniyle teyemmüm ettiğini ifade eder. Âşığın en büyük emeli sevgili uğruna can verip toprak olmaktır. Beyitlerde ifade edilen “toprak olma” vurgusu mecazî bir ifade olmayıp fiziksel bir toprak olma düşüncesini de yansıtır. Bu düşüncenin en uç örneği; abdest almak için suya ve teyemmüm almak için toprağa ulaşamayan âşığın, zaten topraktan olduğu bilinen kendi bedenini teyemmüm etmek için kullanmasıdır. Şairlerin teyemmümü, aşkın imkansızlıklarını ve fiziksel sınırları zorlayan duyguları anlatmak için estetik bir imgeye dönüştürdüğü görülmektedir:

Anun namâz u niyâzın kabûl ider Hak kim
Yolında cismini hâk eyleyüp teyemmüm ider

(Bağdatlı Rûhî Dîvânı, G. 370/6)⁴¹

Feyzî-i Kefevî'ye ait beyit, teyemmümü divan şiirinin estetik dünyasında aşk ve güzellik unsurlarıyla birleştiren bir imgeye dönüştürür. Şair, sevgilinin yüzündeki ayva tüylerinin çıktığı dönemde ona duyduğu aşk ile tüm gözyaşlarını tükettiğini ve teyemmüme muhtaç hâle düştüğünü ifade eder. Bu durumda, abdest alacak su/gözyaşı bulamayan âşık, Kur'ân'ın “su bulunmadığında temiz toprağa yönelin” emrini hatırlatarak kendi bedenine yönelir. İnsanın topraktan yaratılmış olmasından hareket eden şair, kendi vücudunu teyemmüm alınacak temiz

³⁹ Mehmed Çavuşoğlu - M. Ali Tanyeri, *Zâtî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1987), III/370.

⁴⁰ Çavuşoğlu - Tanyeri, *Zâtî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı*, III/469.

⁴¹ Coşkun Ak, *Bağdatlı Rûhî Divanı (Karşılaştırmalı Metin)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2001), 553.

toprak yerine koyar. Bu tasavvurda sevgilinin yüzü su ile, âşığın bedeni ise teyemmüm edilen toprak ile özdeşleştirilmiştir:

Hatun devrinde sarf idüp sirişküm cismüm el urdum
Zarûretde teyemmüm câ'iz olmak emr-i Kur'ândur

(Feyzî-i Kefevî Dîvânı, G. 90/4)⁴²

Aşkın verdiği acılar o kadar büyüktür ki âşığın âhının ateşi, denizleri yok eder. Geriye sadece âşığın bedeni kalmıştır. Böylece âşık, kendi bedeni ile teyemmüm eder.

2.2.7. Güzellik Unsurlarının Teyemmüm Hayalleriyle Birleşmesi

Divan şiirinde sevgilinin kaşları mihraba benzetilir ve burası âşıklar için secde edilen bir mekân olarak tasavvur edilir. Fehîm ise teyemmüm kavramını özgün ve ilginç bir hayal çerçevesinde ele alır. Şaire göre sevgilinin güzellik unsurlarından olan kaş ve kirpik, âşığı büyüleyen ve fitneye sürükleyen unsurlardır. Sevgilinin kaş ve kirpikleri arasında sıkışıp kalan âşık için en önemli şey, sevgilinin gözlerine çektiği sürmenin tozudur. Çünkü âşık için sevgiliden gelen her ne varsa kıymetlidir ve hiçbir şey onun yerini tutamaz:

Saf-ı müjgân ile tâ çîn-i ebrû secde-gâh oldı
Gubâr-ı kuhl-ı çeşmün fitneye hâk-i teyemmümdür

(Fehîm-i Kadîm Divânı, G. 103/4)⁴³

Divan şiirinde sevgilinin bakışı âşıklar için şifa niteliğindedir. Ancak beyitte sevgilinin yüzünü görmelerine rağmen âşıkların hastalıkları devam etmektedir. Bu bağlamda sevgilinin cemali suya benzetilir ve abdest almak için su yeterlidir. Ancak Visâlî, âşıkların suyun olduğu yerde teyemmüm arayışına girdiklerini ve bunun doğru olmadığını ifade eder. “Vuzûdan el virir mi hîç teyemmüm âb olan yerde” sorusu ile şair, sevgilinin lütfunun hasta âşığa ulaşmadığını dolayısıyla şifa işlevini kaybettiğini söyler. Bu durumda sevgilinin yüzü hasta âşıklara şifa veren ve arındıran “su” hükmünde değildir. Şairin belirttiği üzere eğer sevgilinin yüzü gerçekten su olsaydı âşığın teyemmümüne yani başka bir arayışa yönelmesine gerek kalmazdı:

‘Alîl ‘uşşâkına nezzâre-i rûyun şifâ virmez
Vuzûdan el virir mi hîç teyemmüm âb olan yerde

(Erzincanlı Visâlî Divânı, G. 248/6)⁴⁴

Şairler, fıkhnın temel kurallarından olan teyemmümü aşk metaforuna dönüştürmüşlerdir. Onlara göre sadece suyun yokluğunda bir temizlik aracı olmayan teyemmüm; sevgilinin yokluğunda ayak bastığı yer ile teselli olmak ve onun varlığında ise ondan başkasına bakmanın hükümsüz olduğunu vurgulamaktır.

⁴² Muvaffak Eflatun, *Feyzî-i Kefevî Divânı Tahlil Metin* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 381.

⁴³ Tahir Üzgör, *Fehîm-i Kadîm Hayatı, Dîvân'ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1991), 442.

⁴⁴ Mehmet Akif Gözitok, *Erzincanlı Visâlî Dîvânı* (Dün Bugün Yarın Yayınları, 2020), 243.

Sonuç

Teyemmüm, suyun bulunmadığı durumlarda abdest yerine geçen temizlenmedir. Divan şiirinde teyemmüm kavramı, dinî metinlerin ötesinde fikhî bir terim olmaktan çıkarak aşk ve tasavvuf bağlamında bir imgeye dönüşmüştür. Şairler teyemmümü sevgilinin yüzü, yanakları veya ayak bastığı toprak ile ilişkilendirerek bu kavrama farklı anlamlar yüklemişlerdir. Divan şiiri geleneğinde sevgilinin yüzünü göremeyen âşık, sevgilinin yüzünü su olarak nitelendirmiş ve suya ulaşamayınca arınmak için sevgilinin ayak bastığı toprağı kullanmıştır. Böylece su, sevgilinin yüzü ile; teyemmüm de sevgilinin ayak bastığı toprak ile özdeşleştirilerek kavram dinî niteliğinden sıyrılarak estetik bir kimlik kazanmıştır.

Teyemmüm kavramındaki bu değişim/dönüşüm, divan şairlerinin özgün hayal gücü ile birlikte dikkat çekici anlamların ortaya çıkmasını sağlamıştır. İncelenen beyitlerde teyemmüm; dinî metinlerde fikhî kuralları yansıtırken divanlardan alınan örneklerde mecazî boyuta evrilmiştir. Dinî nitelikli bir kavramın bu kullanımı, Türk-İslam edebiyatındaki dinî motiflerin sadece dinî açıdan değil birçok yönden yorumlanabileceğini göstermektedir.

Sonuç olarak teyemmüm, divan şiirindeki kullanımlarına bakıldığında fikhî bağlamından tamamen kopmadan edebî bir imgeye dönüşmüştür. Bu durum, klasik şiirin din, tasavvuf ve aşkı ortak bir zeminde buluşturma özelliğini göstermesi açısından önemlidir.

Kaynakça

- Ak, Coşkun. *Bağdatlı Rûhî Divanı (Karşılaştırmalı Metin)*. 2 Cilt. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2001.
- Akdoğan, Yaşar. *Ahmedî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap, ts.
- Akpınar, Şerife. *Âgâh Divanı ve İncelenmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Aktan, Bilal. *Devletoğlu Yusufun Vikâye Tercümesi (İnceleme-Metin-Dizin)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Aydın, Ahmet. “Manzum Fıkıh Metinleri II” 27 (2017), 73-100.
- Aydın, Ahmet. “Manzum Fıkıh Metinleri-I” 26 (2016), 137-170.
- Balaban, Yıldız. *Edîb Harâbî Dîvânı: Karşılaştırmalı Metin*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Bilkan, Ali Fuat. *Nâbî'nin Türkçe Dîvânı (Karşılaştırmalı Metin)*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.
- Biltekin, Halit. *Şeyhî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap, 2018.
- Çavuşoğlu, Mehmed - Tanyeri, M. Ali. *Zâtî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı*. 3 Cilt. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1987.
- Eflatun, Muvaffak. *Feyzî-i Kefevî Divanı Tahlil Metin*. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Ersoylu, Halil. *Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1989.
- Gözütoğ, Mehmet Akif. *Erzincanlı Visâlî Dîvânı*. Dün Bugün Yarın Yayınları, 2020.
- Gürgendereli, Müberra. *Mostarlı Hasan Ziyâî Divanı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56211,mostarli-hasan-ziyai-divanipdf.pdf?0>
- Güzel, Bilal. “Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Manzum Bir Namaz Risalesi”. *Osmanlı Mirası Arastirmalari Dergisi* 7/17 (28 Mart 2020), 23-68. <https://doi.org/10.17822/omad.2020.147>
- Hocaoğlu Alagöz, Kadriye. *Klasik Türk Edebiyatında Müşâ'are Geleneği: Rodosçuklu Kömürkayazâde Fennî Divanı ve Hayrabolulu Hasîb Divanı Örneği*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- İnce, Adnan. *Mîrzâ-zâde Mehmed Sâlim Dîvânı: Tenkitli Basım*. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 1994.
- İpekten, Halûk. *Karamanlı Nizâmî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap, 2020. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/73032,karamanli-nizami-divanipdf.pdf?0>
- Karagöz, İsmail. “Nisâ Sûresinin Kırk Üçüncü Âyetinde Geçen Çok Anlamlı Kelime ve Müphem İfadelerin Âyetin Anlamına ve Hükme Etkisi”. *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2022), 105-124. <https://doi.org/https://doi.org/duifad.1094952>

- Kavruk, Hasan. *Şeyhülislâm Yahyâ Divânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap, ts. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10655,seyhulislamyahyadivanihasankavrukpdf.pdf?0>
- Kufacı, Osman. *Adnî Divanı ve Adnî Divanında Benzetmeler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Kutlar, Fatma Sabiha. *Arpaemîni-zâde Mustafâ Sâmî Dîvân*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56084,arpaeminizade-mustafa-sami-divanipdf.pdf?0>
- Küçük, Sabahattin. *Bâkî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap, ts. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10596,bakidivanisabahattinkucukpdf.pdf?0>
- Mehmet Görmez vd. *Hadislerle İslam*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Mengi, Mine. *Mesîhî Dîvân*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap, 2020.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Alevîlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/368-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1989. <https://islamansiklopedisi.org.tr/teyemmum>
- Okçu, Naci. *Şeyh Gâlip Divânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10654,metinpdf.pdf?0>
- Öztekin, Özge. “Şiirin Belleğinden Kentin Belleğine Yansımalar: 19. Yüzyıl Şiirinde Ankara”. *Journal of Ankara Studies* 13/1 (2025), 95-118. <https://doi.org/10.5505/jas.2025.78309>
- Pala, İskender. *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*. Ankara: Leyla ile Mecnun Yayıncılık, 10. Baskı, 2003.
- Saraç, M. A. Yekta. *Emri ve Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap, ts. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10606,giris-emridivanipdf.pdf?0>
- Süslü, Zahir. *Klasik Türk Edebiyatında Manzum Fıkıh Eserleri ve Ceceli Müftü İbrahim Efendi'nin Şâfi Adlı Eseri (İnceleme-Metin)*. Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Şentürk, Ahmet Atilla. “Osmanlı Şiiri Kılavuzu. 3: Dâbbe-Düzgün”. İstanbul: DBY Yayınları, 1. Baskı, 2019.
- Tarlan, Ali Nihad. *Necâtî Beg Dîvânı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1992.
- Tarlan, Ali Nihat. *Ahmed Paşa Divânı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1992.
- Toparlı, Recep - Argunşah, Mustafa. *Mu'înü'l-Mürîd*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008.
- Tunç, Ahmet Tuna. *Şânî Divanı (İnceleme-Metin)*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Tülü, Mehmet. *Nebzî Divanı'nın Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlüğü*. Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Üzgör, Tahir. *Fehîm-i Kadîm Hayatı, Dîvân'ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1991.
- Yekbaş, Hakan. *Sehî Bey Dîvân*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı e-Kitap, 2020. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/76504,sehi-bey-divanipdf.pdf?0>